Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

EDITIE 19
HERFST
2015

NETSPAR MAGAZINE

Impact van keuzemogelijkheden verschilt enorm

Je moet mensen tegen zichzelf in bescherming nemen

Zorgplicht doet intrede in pensioendomein

Thema: Grenzen aan keuzevrijheid

EDITIE 19
HERFST
2015

INHOUDSOPGAVE

Thema: Grenzen aan keuzevrijheid

Voorwoord: Geen keuze **3**

Impact van keuze-mogelijkheden verschilt enorm
Roel Mehlkopf wil de kosten en baten van verschillende mogelijk-heden inzichtelijk maken.

Je moet mensen tegen zichzelf in bescherming nemen
Arthur Arbouw weet uit ervaring dat men niet gebaat is bij te veel verschillende opties.

Zorgplicht doet intrede in pensioendomein
Arjanneke Sandtke en José Meppelink zien dat meer keuzevrijheid hoge eisen stelt aan advisering en informatievoorziening.

Keuzevrijheid is niet de enige weg naar meer betrokkenheid
Frits Bart, Gerjoke Wilmink, Ronald Janssen en Klaartje de Boer in gesprek over keuzevrijheid in pensioenen.

Student profiel Jori Arts
Het cijfer dat ik voor iets krijg is voor mij minder belangrijk, ik wil inhoudelijk het beste: ik wil iets echt snappen. Pas dan ben ik zelf tevreden.

Recent gepubliceerde papers **20**

GEEN KEUZE

Pensioenregelingen zijn er om mensen ingewikkelde keuzes uit handen te nemen. Als het zomaar aan het individu zou worden overgelaten, komt er weinig terecht van sparen voor de oude dag. Als er al gespaard wordt, dan meestal in 'verkeerde' beleggingen, met te veel of juist te weinig risico. Dat is de pijnlijke ervaring in landen waar pensioenen niet collectief zijn geregeld maar aan het individu worden overgelaten. Solidariteit van collectieve regelingen betekent dat wij deelnemers 'ontzorgen' en helpen een goed pensioen op te bouwen. Nederlandse pensioenen staan aan de top van internationale lijstjes juist omdat wij pensioen-sparen verplicht hebben geregeld.

Maar wellicht gaat onze zorgzaamheid iets te ver. Een opvallende uitkomst van de nationale pensioendialoog was de behoefte aan meer keuzevrijheid. Meer eigen regie kan het mogelijk maken om het pensioen beter op de eigen situatie af te stemmen. De diversiteit onder werkenden neemt toe en pensioen wordt steeds meer onderdeel van levensloopplanning naast beslissingen over werk, eigen woning en zorg. Meer eigen regie kan ook de betrokkenheid met het pensioen vergroten en zo het vertrouwen versterken. Mensen blijken echter ook dubbel-hartig; enerzijds willen mensen meer te zeggen hebben over het pensioen, anderzijds wil men dat het voor hen geregeld wordt. Pensioen is immers een ingewikkelde – en voor velen niet inspirerende – zaak, die al gauw tot keuzestress en uitstelgedrag leidt.

Tussen de Scylla van vrije individuele keuze en volledige verplichting zit een wereld van wat wij tegenwoordig keuzearchitectuur noemen. Door keuzes goed aan te bieden kunnen beslissingen in de goede richting worden gestuurd zonder dat die door het collectief wordt overgenomen. Paradoxaal genoeg kan daarbij juist gebruik worden gemaakt van menselijke zwakheden; dat mensen door keuzestress liever niet kiezen wordt benut bij systemen van 'automatic enrollment' en 'opt-out'. Mensen worden bijvoorbeeld – bij een nieuwe baan – automatisch ingeschreven in de pensioenregeling, maar hebben de mogelijkheid om de regeling op te zeggen. Dit vereist wel een actieve beslissing. Een andere manier om keuzes te sturen is die van standaarden of 'defaults'. In praktijk blijkt dat de meeste mensen zich op deze manier makkelijk laten sturen, vooral bij complexe beslissingen waar men zelf minder zicht op heeft.

Dit Netspar Magazine gaat over keuze. Hoe kijken pensioendeskundigen, onderzoekers en betrokkenen bij het pensioendebat naar de behoefte aan meer eigen regie? En wat betekent het volgens toezichthouder de AFM voor de informatievoorziening en advisering? Al deze aspecten komen aan bod in dit Magazine dat daarmee ook een beeld hoopt te geven van de stand van discussie op dit belangrijke thema. Er is geen keuze: bij het nadenken over de toekomst van het pensioenstelsel moeten we ook nadenken over keuze.

Casper van Ewijk, Directeur Netspar

Roel Mehlkopf

‘IMPACT VAN KEUZEMOGELIJKHEDEN VERSCHILT ENORM’

Meer keuzevrijheid en maatwerk klinken goed, maar je moet ook rekening houden met de kosten. Dat is de boodschap van Roel Mehlkopf, die vanuit Tilburg University de afgelopen jaren betrokken was bij veel Netspar-onderzoek naar de impact van meer keuzevrijheid in het pensioendomein.

Als onderzoeker zal Mehlkopf niet snel roepen dat het beleid een bepaalde richting moet inslaan. Verwacht van Mehlkopf geen vurig pleidooi voor meer keuzevrijheid of juist een stevig betoog tegen meer keuzemogelijkheden. ‘Als econoom wil ik de kosten en de baten van de verschillende mogelijkheden inzichtelijk maken. Het is aan de beleidsmakers vervolgens hun conclusies te trekken.’

In vergelijking met andere landen zijn de keuzemogelijkheden die Nederlandse deelnemers hebben minimaal, constateert Mehlkopf. ‘In andere landen is met name in de uitkeringsfase meer vrijheid. Zo kun je in Australië en Engeland een groot deel van het opgebouwde kapitaal in één keer laten uitkeren.’

Nederlandse deelnemers hebben wel een paar keuzemogelijkheden. Ze kunnen binnen een bepaalde bandbreedte zelf kiezen wanneer ze met pensioen gaan. Verder is het bij veel fondsen mogelijk gebruik te maken van de zogeheten hoog/laag-constructie. De uitkering is dan de eerste tien jaar hoger en daarna lager. Uitruil van nabestaandenpensioen tegen ouderdomspensioen is een andere optie.

Hoewel keuzevrijheid een belangrijk element is in de discussie over een nieuw pensioenstelsel is er weinig bekend over het gebruik van de bestaande keuzemogelijkheden. ‘Met Netspar en data van Netspar-partners onderzoeken we in hoeverre gebruik wordt gemaakt van keuzemogelijkheden. We zien dat er grote verschillen zijn tussen fondsen. We proberen te achterhalen wat de oorzaken zijn. Het kan liggen aan de communicatie van de fondsen, maar ook aan de behoefte van de deelnemers.’

‘In het algemeen biedt meer keuzevrijheid de mogelijkheid pensioen beter te laten aansluiten bij de persoonlijke situatie en voorkeuren’, meent Mehlkopf. ‘Nu is de pensioenregeling voor iedereen ongeveer gelijk. Aan de andere kant zijn er ook kosten en risico’s verbonden aan een grotere keuzevrijheid. Een groot risico is dat deelnemers door gebrek aan kennis of discipline verkeerde keuzes maken. Als dat leidt tot een te laag pensioen is het de vraag of die kosten opwegen tegen de voordelen. Maar dat is zoals gezegd een knoop die de beleidsmakers moeten doorhakken.’

Mehlkopf vindt het van groot belang dat politici en beleidsmakers in de pensioensector goed geïnformeerd dit soort knopen doorhakken. ‘We hebben per keuzemogelijkheid de kosten en de baten in kaart gebracht. Daarbij laten we ook zien wat de onderlinge verschillen zijn. De impact van de ene keuzemogelijkheid is veel groter dan van een andere.’

Om de impact te kunnen meten, rekent Mehlkopf net als het CPB met welvaartswinst of -verlies bij de afzonderlijke keuzes. Het gaat daarbij om een louter financiële exercitie. ‘Dat wil zeggen dat we die niet-financiële kosten en baten, zoals keuzestress of betrokkenheid, niet kunnen meenemen in onze berekening.’

Het absolute getal (bijvoorbeeld een welvaartsverlies van 4 procent) zal de meeste deelnemers niet veel zeggen. ‘Het draait niet zozeer om dat getal. Met onze berekeningen kunnen we laten zien welke keuzes de grootste impact hebben. Een opname van 10 procent van het pensioenkapitaal ineens heeft bijvoorbeeld niet zo’n groot effect. Die impact is ongeveer hetzelfde als die van de hoog/laag-constructie. Grotere effecten zie je bij slechte spreiding als deelnemers zelf zouden kunnen beleggen.’

Premie

Mehlkopf, die sinds de zomer aan de slag is bij DNB op de strategieafdeling, loopt de keuzemogelijkheden af in de volgorde zoals een deelnemer ermee te maken krijgt: van premie tot uitkering. ‘De premie ligt in Nederland vast. Meer keuzevrijheid betekent in deze fase dat werknemers kunnen besluiten minder premie in te leggen. In landen waar dit helemaal vrij is gelaten, leidt dat tot te weinig sparen’, waarschuwt de onderzoeker.

Het ligt niet voor de hand dat pensioensparen in Nederland helemaal vrijwillig wordt. Daar is geen draagvlak voor. ‘Het is denkbaar dat je een deel van de premie een andere bestemming geeft, zoals het aflossen van een hypotheek. In een vernieuwd stelsel is dat een interessante optie die we nu bestuderen.’

Bijna iedereen kiest voor het standaard beleggings-profiel

Beleggingsbeleid

Tijdens de opbouw van hun pensioen kunnen deelnemers meer beleggingskeuzes krijgen voorgeschoteld. Het is de vraag hoeveel behoefte hieraan is. 'Nu is dat alleen mogelijk bij een beschikbare premieregeling. We zien dat daar heel weinig gebruik van wordt gemaakt. Bijna iedereen kiest voor het standaard beleggings-profiel', zegt Mehlkopf.

Het risico dat deelnemers verkeerde beleggingskeuzes maken, is eveneens een kostenpost die onder ogen moet worden gezien. 'De ervaring leert dat mensen die zelf beleggen vaak te weinig spreiden en op ongunstige momenten kopen en verkopen. Als er meer beleggings-vrijheid komt, moet nagedacht worden over manieren om dit soort risico's te verkleinen. Dat kan door een goede keuzearchitectuur en het aantal keuzes te beperken. Je kunt bijvoorbeeld een aantal risicoprofielen aanbieden, zonder dat deelnemers zelf de beleggings-portefeuille samenstellen.'

Uittreden

De pensioendatum is in veel regelingen binnen bepaalde grenzen al naar eigen inzicht in te vullen. Mehlkopf: 'Van deze mogelijkheid wordt al veel gebruik gemaakt. We hopen de komende tijd meer inzicht te krijgen in de mate van gebruik en welke keuzes deelnemers maken. Bij zware beroepen zal wellicht vaker de mogelijkheid eerder met pensioen te gaan, worden benut. In rege-lingen kan op dit punt rekening worden gehouden met de behoeften van de deelnemers.'

Uitkering

In de uitkeringsfase zijn de keuzemogelijkheden nog beperkt. Naast de hoog/laag-regeling en uitruil nabestaanden- tegen ouderdomspensioen- heeft de gepensioneerde geen opties.

Onder meer de Pensioenfederatie heeft een pleidooi gehouden voor een opname ineens van maximaal 10 procent van het opgebouwde kapitaal. 'Dit kan een uitkomst zijn voor gepensioneerden die een deel van hun hypotheek willen aflossen', zegt Mehlkopf.

De econoom verwacht dat de risico's gering zijn zolang er een duidelijk maximum zit aan het bedrag ineens. 'Zo voorkom je dat mensen ineens een te hoog bedrag opnemen en later te weinig pensioen hebben.'
Om dezelfde reden vreest Mehlkopf niet voor *moral hazard*. 'Iemand die nog een paar jaar te leven heeft, zal kiezen voor een bedrag ineens. Maar omdat het hoogstens 10 procent is van het pensioenvermogen is de invloed beperkt.'

Uitvoerder

Hoewel er weinig politici pleiten voor keuzevrijheid op het gebied van de pensioenuitvoerder is dit punt nader onderzocht. 'De ervaringen in het buitenland laten een gemengd beeld zien. Je zou verwachten dat meer concurrentie tussen aanbieders leidt tot lagere prijzen en een betere kwaliteit. In Australië en Chili bleek dat niet het geval omdat deelnemers niet snel switchen van aanbieder', zegt Mehlkopf. 'En als er al een keuze wordt gemaakt, dan is die vaak niet gebaseerd op kosten of *performance*, maar op de bekendheid van een merk.'
In Zweden zijn de ervaringen positiever. 'Daar is gekozen voor een andere aanpak. De sociale partners selecteren een aanbieder. Die hebben een veel sterkere onderhandelingspositie en meer kennis dan de deelnemers. Die deelnemers kunnen kiezen voor deze *preferred supplier* of een andere aanbieder.'

In het debat over meer keuzevrijheid duikt regelmatig de doorsneesystematiek op als de grote spelbreker. Deze systematiek bemoeilijkt bijvoorbeeld overstappen naar een andere pensioenregeling. Het kabinet heeft besloten dat de doorsneesystematiek op de schop moet. Volgens Mehlkopf verschilt de invloed van de doorsneesystematiek per keuzemogelijkheid. ´Als je meer variatie in de premie-inleg wilt hebben, is de doorsneesystematiek een obstakel. Aan de andere kant is het goed mogelijk meer vrijheid in de uitkeringsfase in te voeren zonder dat de doorsneesystematiek in de weg zit.´

Verzekeraars hebben in het verleden veel ervaring opgedaan met het bieden van keuzemogelijkheden. Een van de lessen die ASR'er Arthur Arbouw heeft geleerd, is dat niemand gebaat is bij veel verschillende opties.

Arthur Arbouw

'JE MOET MENSEN TEGEN ZICHZELF IN BESCHERMING NEMEN'

'Er is een groot verschil tussen intentie en gedrag', stelt Arbouw, adjunct-directeur Pensioenen bij ASR. 'Als mensen wordt gevraagd of ze meer keuzevrijheid willen hebben, zeggen ze ja. Vervolgens blijkt in de praktijk dat ze nauwelijks gebruik maken van de geboden mogelijkheden.' Ook uit onderzoek van Netspar blijkt dat deelnemers dubbelhartig staan tegenover keuze-vrijheid. Ze vinden meer keuzemogelijkheden aanlok-kelijk klinken. Maar aan de andere kant kunnen ze het ook enorm waarderen als pensioenfondsen hen werk uit handen nemen zodat ze vrijwel geen keuzes hoeven te maken.

Arbouw, die sinds tweede helft jaren negentig werkt bij ASR en zijn rechtsvoorgangers, heeft de nadelen van een overdaad aan keuzes van dichtbij meegemaakt. 'Pakweg tien jaar geleden overtroffen verzekeraars elkaar in het bieden van productvariaties. Klanten maakten vrijwel geen gebruik van de mogelijkheden terwijl verzekeraars wel de systemen moesten onderhouden om die opties te kunnen bieden. Dat leidt tot hogere kosten. Achteraf is het pure verspilling geweest.'
De reactie van de verzekeringsbranche is sinds de crisis een terugkeer naar de basis. 'We willen eenvoudige producten met niet te veel keuzemogelijkheden.
Extra voordeel is dat klanten ze beter begrijpen.'

Deze ervaringen maken dat Arbouw enkele kritische kanttekeningen zet bij de mogelijke uitbreiding van de keuzemogelijkheden en meer maatwerk in de pensioensector. 'Er is terughoudendheid gewenst bij het bieden van allerlei beleggingsmogelijkheden.
We weten bijvoorbeeld dat individuen minder goed beleggen dan professionals. Je moet voorkomen dat deelnemers alle fouten maken die onervaren beleggers maken.'

Arbouw heeft wel begrip voor de roep om meer keuze-vrijheid. 'De risico's zijn meer en meer verschoven naar de werknemers. Vroeger zei de werkgever: maak je geen zorgen; ik regel je pensioen. Nu krijgt de werknemer geld en voelt de werkgever zich niet meer verantwoor-delijk voor de oudedagsvoorziening. Het is logisch dat de werknemer dan meer te zeggen moet krijgen over zijn pensioenvermogen.'

Maar als er meer keuzemogelijkheden komen bij beleg-gen moet het aantal varianten beperkt blijven, meent Arbouw. 'Bij beleggingslijfrentes konden klanten kiezen uit zo'n vijftien fondsen. In de praktijk koos 90 procent hetzelfde fonds. Niemand zit te wachten op 83 keuze-mogelijkheden.'

Arthur Arbouw

Bij pensioenproducten ziet Arbouw liever drie dan vijf varianten. ‘Ik denk aan een standaard optie en daarnaast een offensieve en een defensieve variant. Die beleggingsopties moeten verder door professionele beleggers worden ingevuld. Producten die je in de etalage zet, moeten goed zijn. Ik ben ervan overtuigd dat die aanpak leidt tot betere resultaten dan individuele beleggingsvrijheid.’

Zodra particulieren meer te kiezen krijgen, gaat de zorgplicht een grotere rol spelen. Pensioenfondsen hadden tot voor kort weinig te maken met dit fenomeen omdat iedereen hetzelfde product kreeg. ‘Het risico van meer nadruk op zorgplicht is dat aanbieders alles juridisch gaan dicht timmeren. Deelnemers moeten tekenen dat ze informatie tot zich hebben genomen en waarschuwingen hebben gezien. Aanbieders willen zich op die manier indekken tegen klachten. Het is niet te hopen dat het die kant opgaat. Dat is immers niet het doel van de invoering van de zorgplicht.’

Premieregelingen

Meer keuzevrijheid in de uitkeringsfase zoals naar verwachting mogelijk wordt bij DC- of premieregelingen is volgens Arbouw geen eenvoudige opgave. Hij waarschuwt voor te hoge verwachtingen. ‘Gepensioneerden ontvangen het liefst een vaste uitkering. Zodra je deels gaat beleggen na de pensioendatum bestaat de kans dat de uitkering soms lager zal uitvallen. Als mensen daar geen rekening mee houden, heb je een probleem’, waarschuwt Arbouw. ‘Het is belangrijk dat de deelnemers op de hoogte blijven van hun pensioenuitkering’.

Een dilemma is dat deelnemers pas verstandige beslissingen kunnen nemen als ze inzicht hebben in hun financiële situatie. ‘Grote groepen hebben dat inzicht niet. Ze verwachten bijvoorbeeld een pensioen ter hoogte van 70 procent van het laatste verdiende loon, terwijl het lager zal uitvallen.’

Arbouw vreest dat weinigen bereid zijn om te betalen voor zo’n overzicht. ‘Als je een financieel plan wilt laten maken door een gecertificeerd financieel planner ben je al gauw 1000 euro kwijt. Er zijn maar heel weinig mensen die dat kunnen of willen betalen.’

De oplossing is volgens Arbouw financiële planning *light*. ‘Programma’s die je financiële gegevens inlezen en een overzicht kunnen maken, worden steeds beter. Zo gebruiken wij nu Pensioencheck en de Nibud pensioenschijf van vijf. Verder maken we aan de hand van zogeheten klantreizen duidelijk welke keuzes gemaakt kunnen worden. Dit soort tools moeten echter nog nauwkeuriger worden. Het is van belang dat ook een goede inschatting gemaakt kan worden van je uitgavenpatroon. Het helpt als het lukt Nibud-gegevens beschikbaar te hebben op postcodeniveau.’

De AOW-leeftijd verschuift. Dat betekent dat je moet beslissen wanneer je aanvullend pensioen ingaat.

Met behulp van financiële planningstools is het volgens Arbouw mogelijk beter en tijdig zicht te krijgen op je pensioensituatie. ‘Nu merken veel deelnemers te laat dat hun pensioen minder is dan waarop ze hadden gerekend. Als je dat eerder kunt laten zien, hebben mensen nog de kans actie te ondernemen. Meestal komt het erop neer dat huishoudens meer moeten gaan sparen en dus hun uitgavenpatroon moeten aanpassen.’

Arbouw verwacht dat in de toekomst een grotere groep mensen tot de slotsom komt dat het pensioen te karig is. ‘Werkenden bouwen minder pensioen op omdat de opbouwpercentages zijn verlaagd. Het kan niet anders dan dat dit een nadelig effect heeft op toekomstige pensioenen.’

Hoewel Arbouw kritisch staat ten opzichte van de vergroting van de keuzevrijheid beseft hij dat deelnemers sowieso meer keuzes op hun bord krijgen in de toekomst. ‘De AOW-leeftijd verschuift. Dat betekent dat je moet beslissen wanneer je aanvullend pensioen ingaat. Tot voor kort was dat niet zo spannend. De pensioenleeftijd stond vast op 65 jaar.
Deelnemers moeten weten wat de gevolgen zijn van vroeger of later met pensioen gaan. Voor verzekeraars is het nog een hele klus dat overzicht te bieden omdat we duizenden verschillenden regelingen uitvoeren. Voor pensioenfondsen is het makkelijker omdat die doorgaans maar met één regeling te maken hebben.’

Druk weerstaan

Verzekeraars doen rechtstreeks zaken met werkgevers die pensioenregelingen voor hun personeel afsluiten. Sommige bedrijven willen voor hun werknemers volledige beleggingsvrijheid. ‘Dat zijn vaak werkgevers met veel personeel in de hogere inkomensklassen. De gedachte is dat die werknemers voldoende zelfredzaam zijn om die beleggingsvrijheid aan te kunnen’, aldus Arbouw. ‘Toch vinden we dat geen goed idee. Ook deze groep kan beleggingsfouten maken waardoor hun pensioen een stuk lager uitvalt. Wij geloven dat wij of andere instellingen beter in staat zijn het beleggingsbeleid voor de lange termijn te bepalen.’
Dit uitgangspunt betekent dat de verzekeraar soms nee moet zeggen tegen een potentiële klant die meer beleggingsvrijheid wenst. ‘Wij geloven in ons eigen verhaal en houden daar aan vast. We zijn een commercieel bedrijf, maar verzekeraars hebben ook een maatschappelijke functie, naast de zorgplicht die op ons van toepassing is. Wij willen ervoor zorgen dat klanten verantwoord met hun pensioen bezig zijn en dat kan met de producten die wij aanbieden.’

ZORGPLICHT DOET INTREDE IN PENSIOENDOMEIN

Meer keuzevrijheid betekent dat deelnemers meer ingrijpende beslissingen moeten nemen over hun financiële toekomst. Die zijn niet altijd gebaseerd op de juiste kennis. Dat stelt hoge eisen aan de advisering en informatievoorziening rond het keuzeproces en aan de keuzearchitectuur. Met deze bril kijkt de AFM naar het debat over meer keuzemogelijkheden.

De verschuiving van rigide pensioenregelingen naar regelingen die de deelnemer meer naar zijn hand kan zetten, is een ontwikkeling die ook José Meppelink en Arjanneke Sandtke van de Autoriteit Financiële Markten (AFM) signaleren. Meppelink is beleidsmedewerker en was betrokken bij het position paper van de toezicht-houder over de toekomst van het tweede pijler pensioen. Sandtke houdt sinds 2011 toezicht op pensioenuitvoerders.

'De deelnemers gaan meer risico's dragen. Dan is het begrijpelijk dat ze ook meer zeggenschap willen hebben over hun pensioen', aldus Meppelink.

Zodra het gaat over keuzes die verstrekkende financiële gevolgen hebben, wijst de AFM op de risico's. 'Uit de gedragseconomie weten we dat mensen geneigd zijn complexe beslissingen die pas op lange termijn effect hebben uit te stellen', zegt Meppelink. 'Ook hebben mensen moeite met het begrijpen van risico's.'

Omdat mensen sparen voor later uitstellen, staat de huidige pensioenplicht niet ter discussie. Meppelink: 'Je kunt wel vraagtekens zetten bij de reikwijdte van die verplichting. Het is de vraag wie onder die verplichting moeten vallen. Zelfstandigen staan nu aan de andere kant van het spectrum. Ze hebben alle vrijheid, terwijl andere werkenden verplicht pensioen opbouwen. Zelfstandigen vertonen net als anderen uitstelgedrag. Het gevolg is dat een deel van de zelfstandigen te weinig pensioen opbouwt. Daar moet een betere balans in komen.'

Meppelink sluit een zekere mate van verplichting voor zelfstandigen niet uit. 'Ik kan me voorstellen dat er voor zelfstandigen wordt gekeken of zij gestimuleerd kunnen worden om toch pensioen op te bouwen in de tweede pijler. En wanneer dit onvoldoende effect heeft dat er ook een bepaalde vorm van verplichting komt, bijvoorbeeld met de mogelijkheid om uit te stappen.' Dit worden ook opt-out-regelingen genoemd.

Zorgplicht

Meer keuzemogelijkheden bij pensioenen is relatief nieuw. 'Als deelnemers meer te kiezen hebben, gaat het begrip zorgplicht een grotere rol spelen in het pensioendomein', stelt Sandtke. Dat begrip staat centraal bij het aanbieden van financiële producten en financiële advisering. Pensioenfondsen hebben er nog niet veel mee te maken gehad, omdat de huidige Pensioenwet slechts een beperkte zorgplicht kent.

Sandtke: 'Een voorbeeld laat de raakvlakken zien. Als je een lijfrente wilt aankopen, moeten aanbieder en/of adviseur voldoen aan allerlei vereisten uit de WFT (Wet op het Financieel Toezicht). De adviseur moet bijvoorbeeld de situatie van de klant kennen en een passend advies geven. Pensioenuitvoerders bieden ook nu al vergelijkbare keuzevrijheid, maar vallen onder een ander wettelijk kader. Daardoor geldt een andere wettelijke zorgplicht.'

In het debat over het toekomstig pensioenstelsel komen steevast een viertal keuzemogelijkheden voorbij. Ten eerste zouden deelnemers meer invloed moeten krijgen op de hoogte van de inleg. Ten tweede gaan er stemmen op ze meer zeggenschap te geven over het beleggingsbeleid. Ten derde wordt meer vrijheid in de uitkeringsfase bepleit. Gepensioneerden moeten de mogelijkheid krijgen een deel (bijvoorbeeld 10 procent) van hun pensioenkapitaal ineens op te nemen. Ten slotte wordt nagedacht over de vrijheid zelf een pensioen-uitvoerder te kiezen. Het is nog onderwerp van debat welke keuzes zullen worden ingevoerd, maar het (Concept) Wetsvoorstel variabele pensioenuitkering schetst bijvoorbeeld al meer keuzemogelijkheden in de uitkeringsfase.

'Voor al die keuzes geldt dat allereerst moet worden bekeken of deelnemers in staat moeten zijn om deze keuzes te kunnen maken', aldus Meppelink. 'Wanneer we denken dat de keuze van de deelnemer niet leidt tot een betere keuze, is het de vraag of deze vorm van keuzevrijheid wel moet worden geïntroduceerd. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn als we weten uit de gedragseconomie dat deelnemers moeite hebben met dit type keuzes en dat introductie ervan gepaard gaat met hoge kosten.'

Arjanneke Sandtke

José Meppelink

Wanneer er wel keuzemogelijkheden worden geïntroduceerd, moet de pensioenuitvoerder laten zien wat de impact is van een bepaalde keuzes en wat de risico's zijn. Sandtke: 'De Wet Pensioencommunicatie, die sinds juli van dit jaar van kracht is, biedt daar aanknopingspunten voor. Informatie moet daadwerkelijk inzicht geven in de keuzemogelijkheden en zijn toegesneden op de wensen en behoeften van de deelnemers. Alle informatie moet correct, duidelijk en evenwichtig zijn.'

Dat vraagt om een kritische blik op alle uitingen van pensioenuitvoerders. Sandtke: 'Zij doen er verstandig aan hun materiaal op begrijpelijkheid te testen bij hun deelnemers. Informatie heeft pas zin als deelnemers die informatie kunnen begrijpen. Verder kunnen pensioenuitvoerders van elkaar leren. Wij verzamelen en delen ook goede praktijkvoorbeelden om te laten zien hoe je het kunt aanpakken.'

'Deelnemers moeten met de informatie van hun pensioenuitvoerder bij de hand overzicht krijgen, idealiter van het totaal, dus via mijnpensioenoverzicht.nl. Ze moeten kunnen vaststellen hoeveel pensioen ze ongeveer zullen ontvangen. Vervolgens is inzicht van belang. Ze moeten kunnen inschatten of het pensioen voldoende is', aldus Sandtke. Ten slotte kan een goede informatievoorziening niet zonder handelingsperspectief. 'Als een deelnemer tot de conclusie komt dat hij onvoldoende pensioen heeft opgebouwd, moet je hem ook uitleggen wat hij daar aan kan doen', meent Sandtke.

'Ook al bied je dat overzicht, inzicht en handelingsperspectief, mensen moeten die informatie wel tot zich willen nemen', stelt Sandtke. 'Maak het daarom zo aantrekkelijk mogelijk en houd rekening met inzichten uit de gedragseconomie. Zorg voor persoonlijke informatie met de juiste timing en maak duidelijk wat het doel van informatie is. Verder helpen helder taalgebruik, een herkenbaar kader en het overzichtelijk aanbieden van informatie.'

Omdat grote groepen financiële beslissingen desondanks niet willen nemen, moeten pensioenuitvoerders een goede standaardoptie bieden. Sandtke: 'Dat stelt hoge eisen aan pensioenuitvoerders en sociale partners. Die moeten een standaard ontwikkelen die voor de meeste deelnemers een verstandige keuze is. Dat is niet eenvoudig omdat het om een heterogene groep gaat.' 'Het is verder van belang het aantal keuzes te beperken, leert de ervaring', aldus Meppelink. 'Te veel keuzes leiden immers tot keuzestress. Dan schiet je je doel voorbij. Als keuzemogelijkheden echter aansluiten bij de behoeften van de deelnemer zijn juist positieve effecten te verwachten. De betrokkenheid bij pensioenen neemt dan naar verwachting toe.'

De behoefte aan keuzevrijheid is beperkt, stellen de meeste deelnemers aan een rondetafelgesprek over dit onderwerp. Twee van de vier deskundigen zijn het levende bewijs: er hoeft eigenlijk niets aan hun pensioen te worden veranderd. Wel verwachten ze veel van een meer individuele benadering van de deelnemer.

KEUZEVRIJHEID IS NIET DE ENIGE WEG NAAR MEER BETROKKENHEID

'Ik bouw pensioen op bij Pensioenfonds Zorg & Welzijn. Ik ben daar tevreden mee. Ik hoef niet meer keuzemogelijkheden.' Dit is het antwoord van Gerjoke Wilmink, directeur van Nibud, op de vraag welke keuzemogelijkheden ze mist in de haar huidige pensioenregeling.

Ze is een van de vier experts met verschillende achtergronden die zich tijdens een rondetafelbijeenkomst in het hoofdkantoor van Aegon buigt over het onderwerp keuzevrijheid bij pensioenen. Frits Bart (Aegon), Ronald Janssen (adviesbureau Ortec Finance) en Klaartje de Boer (Vakcentrale voor professionals, VCP) zijn de andere deelnemers.

De Boer, die haar pensioen eveneens opbouwt bij Zorg & Welzijn, wenst evenmin meer keuzevrijheid voor zichzelf. 'Maar ik wil wel meer weten over de wijze waarop ontwikkelingen invloed hebben op mijn eigen pensioenvermogen. Ik wil duidelijk zien hoe het fonds omgaat met bepaalde risico's zoals het langlevenrisico. Nu kan ik niet nagaan wat de invloed daarvan is op mijn pensioen en hoe die risico's precies worden verdeeld over de deelnemers.'

Meer keuzevrijheid?

Het begrip keuzevrijheid roept een hele rits vragen op. Is er behoefte aan meer keuzevrijheid? Zo ja, welke keuzevrijheden moeten worden geboden? Gaan deel-

Frits Bart

Gerjoke Wilmink

nemers er dan gebruik van maken? Hoe zorg je ervoor dat particulieren goed geïnformeerde keuzes maken? Wie bepalen welk keuzepallet wordt voorgelegd? Hoe zit het met de begeleiding of advisering van de deelnemers? Moet je keuzemogelijkheden invoeren voor bepaalde groepen? Kun je beslissingen die grote gevolgen hebben voor je financiële positie over pakweg veertig jaar wel over laten aan mensen die doorgaans weinig zicht hebben op financiële zaken? Komen solidaire elementen van het pensioenstelsel onder druk te staan als individuen meer keuzes mogen maken?

Op sommige vragen hebben de experts antwoorden. Bij andere vragen is het gissen naar het antwoord. Soms omdat er onvoldoende onderzoek is gedaan en soms omdat het pas duidelijk wordt als bepaalde keuzes daadwerkelijk gemaakt kunnen worden. ‘Laten we bij het invoeren van keuzemogelijkheden voor consumenten vooral goed nadenken over de alternatieven die we voorleggen, een keuze om meer of minder in te leggen spreekt vaak meer aan dan de keuze voor een beleggingsstrategie’, zegt Janssen. ‘Het is een gebied waar ondanks vele onderzoeken nog te weinig bekend over is.’

Behoefte

‘Meer keuzevrijheid klinkt heel sexy’, meent De Boer, die ook in de SER meepraat over het toekomstig pensioenstelsel. ‘Daar zegt bijna iedereen ja tegen, maar men blijkt vervolgens nauwelijks gebruik te maken van de geboden mogelijkheden.’ Uit een onderzoek van Netspar bleek eveneens dat deelnemers niet heel eenduidig zijn over dit onderwerp. Enerzijds willen ze meer keuzevrijheid. Anderzijds vinden ze het prettig als een pensioenfonds de meeste knopen doorhakt.

‘Ook uit een recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau komt naar voren dat deelnemers zekerheid over hun uitkering het belangrijkst vinden. Belangrijker dan keuzevrijheid’, zegt Wilmink. ‘Maar we moeten niet vergeten dat meer keuzevrijheid de betrokkenheid bij het pensioen kan vergroten. Dat staat los van het al dan niet gebruik maken van de keuzevrijheid’, aldus Wilmink. ‘En meer betrokkenheid kan leiden tot een groter pensioenbewustzijn.’

Ronald Janssen, die ook ervaring heeft als financieel planner, wijst op het fenomeen dat vrijwel iedereen het lastig vindt om zich een voorstelling te maken van het leven over dertig jaar. ‘Toch helpt het concreet te maken van dit beeld bij het maken van keuzes over onderwerpen zoals pensioen.’

Frits Bart, directeur beleid & relaties bij Aegon Pensioen, is de grootste pleitbezorger van de uitbreiding van het aantal keuzemogelijkheden. ‘Pensioenregelingen zijn eenheidsworsten waarin iedereen wordt geperst. Er wordt niet gekeken naar de verschillen tussen individuen.’

Bart vindt bijvoorbeeld dat zijn eigen pensioenregeling te weinig rekening houdt met de veranderingen in de loop van zijn leven. ‘De hoogte van het nabestaandenpensioen staat vast. Het zou beter zijn als de hoogte wordt afgestemd op je persoonlijke situatie. Ik kan me voorstellen dat het hoger is als je partner niet werkt omdat de kinderen klein zijn en lager wordt als de partner weer meer gaat werken.’

Janssen bouwt als partner bij Ortec Finance een pensioen op in eigen beheer. Onder de huidige regels moet hij een vast pensioen inkopen op pensioendatum. Dat vindt Jansen te rigide. ‘Ik zou meer flexibiliteit in de uitkeringsfase toejuichen. Er wordt steeds meer gesproken over hoe bijvoorbeeld doorbeleggen en flexibiliteit in de hoogte van de uitkering mogelijk gemaakt kunnen worden.’

Volgens Bart is het opmerkelijk dat burgers op veel gebieden eigen keuzes mogen maken, maar zodra het over pensioen gaat niets hebben in te brengen. ´De keuze wel of niet een eigen huis te kopen, is je eigen verantwoordelijkheid. Dat geldt ook voor belangrijke zaken zoals kinderen krijgen of een opleiding kiezen. Bij pensioenen wordt net gedaan of mensen geen eigen verantwoordelijkheid hebben. Ze kunnen niet beslissen hun premie deels aan te wenden voor een opleiding als ze verwachten dat ze daardoor hun kansen op de arbeidsmarkt verbeteren.´

Inlegvrijheid

Meer zeggenschap krijgen over de premie-inleg is een heikel punt. De meeste deskundigen vrezen het risico dat deelnemers in de verleiding komen om te weinig in te sparen en later met de gebakken peren zitten. Ze zijn voorstander van een basisregeling waaraan niet kan worden gesleuteld.
‘Uitgangspunt van ons pensioenstelsel is dat je je levensstijl kunt voortzetten na pensionering’, zegt De Boer. ‘Als je minder premie gaat betalen, wordt het moeilijk een toereikend pensioen op te bouwen. Koppeling aan het arbeidsinkomen is en blijft de beste manier om een goed pensioen op te bouwen. Door die koppeling beweegt de premie-inleg bovendien al mee met je inkomensveranderingen.’

De Boer zegt dit op de dag dat Nederland een pluim heeft gekregen van Allianz die pensioenstelsels uit diverse landen met elkaar heeft vergeleken. Nederland kwam als beste uit de bus vanwege een stevige AOW en een verplicht aanvullend pensioen en een vaste uitkering in plaats van een bedrag ineens. Ook in de andere internationale vergelijking van adviesorganisatie Mercer scoort het Nederlandse stelsel steevast goed: het staat al jaren in de top drie.

Nibud-directeur Wilmink waarschuwt voor de financiële ongeletterdheid van grote groepen. ‘Je kunt pas keuzes maken, als je inzicht hebt in je financiële situatie. Wij merken dat veel mensen bijvoorbeeld geen idee hebben van hun uitgavenpatroon. Laat staan dat ze weten wat ze nodig hebben als ze met pensioen gaan. Dat geldt niet alleen voor mensen met een krappe portemonnee, maar ook voor de middeninkomens. Die groep komt steeds vaker in de financiële problemen.’ Wie eenmaal in de put zit, krijgt het nog moeilijker. ‘Als je helemaal in beslag wordt genomen door geldzorgen, is het steeds moeilijker verstandige beslissingen te nemen over financiële zaken’, aldus Wilmink.

Inzicht krijgen in de financiële situatie is een flink kluif. Een van de grootste obstakels bij het verwerven van inzicht in je financiële situatie is dat je gegevens verspreid zijn over diverse instanties zoals de Belastingdienst, de bank, verzekeraars en het pensioenfonds. Geen van die partijen heeft het overzicht. ‘Er zijn diverse pogingen gedaan al die informatie in te lezen in één programma, maar die pogingen zijn gestrand.

Klaartje de Boer

Ronald Janssen

Wij als Nibud hebben deze route afgesloten. We hebben betere ervaringen met eenvoudige online tools. Mensen moeten dan een paar zaken invullen over bijvoorbeeld het vraagstuk sparen, beleggen of aflossen. Aan de hand van een paar gegevens geeft zo'n programma je een denkrichting. Wie uiteindelijk echt wil beleggen of aflossen, moet alsnog naar een adviseur.'

Keuzearchitectuur

Alle aanwezigen vinden het logisch dat de jongste inzichten uit de gedragseconomie worden toegepast op de keuzearchitectuur door pensioenuitvoerders. 'De manier waarop je keuzes voorlegt, is zeer bepalend voor de wijze waarop mensen hun beslissingen nemen', verwoordt Wilmink deze inzichten. 'Op de site waarop studenten zien hoeveel ze kunnen lenen, stond in een van de beginschermen al het maximum bedrag. Dat leidde tot relatief hoge leningen. Tegenwoordig is een lening van nul euro het uitgangspunt. Gevolg is dat het aantal studenten dat maximaal leent, is gehalveerd.'

De termen die worden gebruikt hebben ook een grote invloed op gedrag. 'Het maakt nogal uit of je een belegging risicovol noemt of je de kans op een hoger rendement benadrukt', zegt Wilmink. 'Verder is de ervaring dat mensen vaak de middelste variant kiezen. Als aanbieder moet je daar rekening mee houden.'

Een ander inzicht is dat het geen zin heeft veel keuzes voor te schotelen. 'Het aanbieden van veel varianten schiet zijn doel voorbij', zegt Janssen. 'Mensen kunnen niet kiezen en stellen het maken van de keuze uit.' Daarom pleiten de vier deskundigen voor een beperkt aantal keuzemogelijkheden.

Lang niet iedereen heeft de zelfdiscipline om regelmatig geld opzij te zetten. Ook hier zijn bevindingen uit de gedragseconomie van nut. 'Vroeger zeiden mensen bijvoorbeeld ja tegen een geïndexeerde premie. Daardoor betaalden ze elk jaar meer. Bij sparen kun je daar voor zorgen door een deel van je jaarlijkse loonsverhoging opzij te zetten. Ongemerkt ga je dan een steeds hoger bedrag sparen.'

Uitkeringsfase

Het Nederlandse pensioenstelsel wordt gekenmerkt door een levenslange vaste uitkering met een voorwaardelijke indexatie. In landen zoals Groot-Brittannië en Australië kunnen gepensioneerden ook kiezen voor een uitkering ineens in plaats van een uitkering. Dat vinden de meeste Nederlandse beleidsmakers een brug te ver, maar de gedachte een deel van je pensioen eerder op te nemen, vinden sommigen wel het onderzoeken waard.

Bart noemt het zonder meer een aantrekkelijk idee. 'Het gaat niet om enorme bedragen. Een gemiddeld pensioen is ongeveer een ton waard. Als je 10 procent eerder mag opnemen, kun je een of andere droom verwezenlijken. Denk een aan reis die je anders niet had kunnen maken. Het is een manier het pensioen beter te laten aansluiten bij je persoonlijke behoeftes.'

De Boer is minder enthousiast. Ze vreest dat mensen te veel zullen opnemen. 'Het aanvullend pensioen is bedoeld voor een levenslange uitkering. Wie iets extra's wil, kan zelf sparen in de derde pijler.' De Boer vindt wel dat als in de toekomst een deel van het opgebouwde vermogen mag worden opgenomen er strenge voorwaarden moeten gelden. 'Bijvoorbeeld dat het geld wordt gebruikt om een hypotheek deels af te lossen. En mensen moeten goed worden geïnformeerd over de risico's op lange termijn.'

Uitvoerder

Hoewel zelf kiezen van de uitvoerder niet hoog op de wensenlijstjes prijkt van beleidsbepalers uit de pensioensector vindt Bart het een aantrekkelijk perspectief. 'Het maakt niet uit waar je werkt en of je ZZP'er bent. De deelnemer vertelt zijn werkgever naar welke uitvoerder hij de premie moet overmaken. Dan ben je tegelijkertijd ook verlost van moeizame waardeoverdrachten. Bovendien is het voor de deelnemer veel overzichtelijker. Uitvoerders kunnen pensioenfondsen, verzekeraars of PPI's zijn.' Bart ziet een parallel met de zorgverzekering. 'Vroeger was die gekoppeld aan de werkgever. Het was een vorm van gedwongen winkelnering. Tegenwoordig is het heel normaal zelf je zorgverzekeraar uit te kiezen.'

De Boer denkt niet dat veel werkgevers en werknemers hier behoefte aan hebben. 'Er zijn werkgevers die zich vrijwillig aansluiten bij bedrijfstakpensioenfondsen. Ze vinden het prettig dat zo'n fonds hun pensioenregeling uitvoert. Ik denk dat switchen tussen uitvoerders leidt tot hogere kosten.' De visie van De Boer wordt ondersteund door de resultaten van het SCP-onderzoek. Daaruit blijkt dat deelnemers slecht presterende fondsen wel zouden willen verlaten, maar dat ze geen hoge pet op hebben van andere fondsen. Ze verwachten dat hun situatie niet enorm zal verbeteren door de overstap.

Betrokkenheid

Een van de redenen dat deelnemers weinig belangstelling tonen voor hun pensioen is dat ze er toch niets aan kunnen veranderen, meent Bart. 'Je doet je financiële planning er omheen. Consumenten kunnen wel zelf beslissen over hun hypotheek, hun spaargeld en verzekeringen, maar niet over hun pensioen.'

Consumenten kunnen wel zelf beslissen over hun hypotheek, hun spaargeld en verzekeringen, maar niet over hun pensioen.

Maar vergroting van de betrokkenheid bij het pensioen hoeft niet per se te worden gestimuleerd door meer keuzevrijheid. Alle vier de experts noemen ook andere wegen om dit doel te bereiken. De Boer: 'Als deelnemers meer zeggenschap krijgen via bijvoorbeeld het Verantwoordingsorgaan leidt dat ook tot meer betrokkenheid. Een fonds kan deelnemers ook vragen hun mening te geven over dilemma's.'

Janssen, die bij Ortec Finance ALM-modellen gebruikt voor particulieren, heeft hoge verwachtingen van een meer persoonlijke benadering van de deelnemers. 'Fondsen kunnen hun informatie door de verdere digitalisering steeds persoonlijker maken. Een deelnemer voelt zich meer aangesproken als hij specifieke informatie krijgt die aansluit bij zijn eigen situatie.'

'Het valt te verwachten dat veel mensen minder pensioen krijgen dan ze hadden verwacht', waarschuwt Wilmink. 'Daarom is het van belang de verwachtingen beter de managen. Dat kan door deelnemers in een vroeg stadium te informeren. Ik verwacht dat veel mensen een lager inkomen makkelijker accepteren als ze tijdig zijn gewaarschuwd. Ze hebben dan de tijd om aan idee te wennen en eventueel maatregelen te nemen.'

Bart pleit voor de verbinding van pensioenen aan gebeurtenissen in het hier en nu. 'Het is voor iedereen moeilijk zich zijn situatie over dertig jaar voor te stellen. Bovendien zijn er nog zoveel zaken die anders kunnen lopen dan je verwacht dat het ook niet zo zinvol is.' Meer heil verwacht Bart van gerichte pensioeninformatie. 'Als iemand in je omgeving overlijdt ga je nadenken over de financiële gevolgen van je eigen overlijden. Op dat moment wil je weten hoe je het zelf hebt geregeld voor je nabestaanden.'
Een ander voorbeeld is de pensionering van de ouders. 'Dat is ook zo'n moment waarop er sprake is van een verhoogd pensioenbewustzijn', zegt Bart. 'De kunst is als pensioenuitvoerders om aan te haken bij dat soort gebeurtenissen en het relevant maken voor de mensen. Dat kan nog veel beter.'

STUDENTPROFIEL JORI ARTS

Het cijfer dat ik voor iets krijg, is voor mij minder belangrijk, ik wil inhoudelijk het beste: ik wil iets echt snappen. Pas dan ben ik zelf tevreden.

Zowel de bachelor als de master Finance haalde hij Cum Laude. Jori Arts (23) is slim, georganiseerd en stelt zijn doelen hoog. Een ambitieuze starter aan het begin van zijn carrière.

Jori Arts

Je afstudeeronderzoek 'DC Defaults & Heterogeneous Preferences' bij APG kreeg een 9. Het werd zelfs verlengd via een arbeidscontract voor twee maanden. Wat heb je onderzocht?
Mijn onderzoek ging over keuzevrijheid in de tweede pijler van pensioen; welke standaard beleggingsstrategieën moet je als pensioenuitvoerder aanbieden, gelet op de heterogeniteit in het deelnemersbestand? Pensioen is een abstract en moeilijk thema voor veel mensen, ze denken er daardoor niet veel over na. Maar door keuzevrijheid ligt de beslissing en de verantwoordelijkheid daarvan wel bij de deelnemer. Hoe bied je als pensioenuitvoerder die keuzevrijheid aan? De karakteristieken waar pensioenuitvoerders naar moeten kijken om dát te beslissen heb ik onderzocht.

Hoe is je interesse in pensioenen ontstaan?
Mijn bachelor afstudeeronderzoek kreeg de Netspar Thesis Award. Dat was mijn eerste aanraking met Netspar. Daardoor werd mijn interesse naar het thema pensioen aangewakkerd. Ik vind het erg interessant hoe het pensioen tot stand komt, juist omdat het zo'n lastig onderwerp is voor veel mensen. Mijn onderzoek was de perfecte basis om de Netspar track in de master Finance te volgen.

Hoe heb je de Netspar track ervaren?
Tijdens de evenementen van de track merkte ik dat bedrijven vaak verbaasd zijn over de kennis die de studenten bij Netspar opdoen. Die kennis is van onvoorstelbare waarde. Het is zonde om dat niet te gebruiken. Juist daarom heb ik ook mijn afstudeeronderzoek binnen de Netspar track gedaan. Netspar draagt een vraag aan die daadwerkelijk binnen de beroepspraktijk speelt, dat maakt het onderzoek relevant.

Je studieresultaten en nu ook je eerste aanraking met de beroepswereld zijn meer dan lovend. Hoe doe je dat?
Mijn werk is erg gestructureerd, door een doel te stellen en goed te organiseren haal ik resultaat. Het cijfer dat ik voor iets krijg, is voor mij minder belangrijk, ik wil inhoudelijk het beste: ik wil iets echt snappen. Pas dan ben ik zelf tevreden.

En hoe nu verder?
Het snijvlak tussen de academische wereld en de beroepspraktijk vind ik erg interessant, vooral als het gaat om onderzoek. In het najaar ben ik klaar met mijn onderzoek bij APG, daarna zou ik graag een traineeship volgen. Op de lange termijn zie ik mijzelf wel op een afdeling onderzoek en ontwikkeling bij een grote organisatie werken, bijvoorbeeld op pensioen- en verzekeringsthema.

RECENT GEPUBLICEERDE PAPERS

Deze pagina geeft de onlangs verschenen papers uit de Netspar-series weer binnen het thema van dit magazine. Netspar kent Industry Papers (gericht op de praktijk) en Academic Papers. Meer papers en alle pdf-versies zijn te vinden op onze website www.netspar.nl.

Thema keuzevrijheid

Industry Paper Serie

Internationale vergelijking van kapitaalgedekte pensioen-stelsels. Keuzevrijheid kan ruimer, risicodeling internationaal verschillend
Lever, Marcel, Eduard Ponds, Ryanne Cox en Manuel García Huitrón
Netspar brief - 3
Project: Optimal design of the Dutch multi-pillar pension system

Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd
Soest, Arthur van
Design Paper 39 - September 2015
Project: Pensions, savings and retirement decisions II

The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands
Dillingh, Rik, Henriette Prast, Mariacristina Rossi en Cesira Urzì Brancati
Design Paper 38 - June 2015

Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands
Mastrogiacomo, Mauro, Yue Li en Rik Dillingh
Design Paper 37 - March 2015
Project: Second and a half pillar for the self-employed?

Academic Paper Serie

Does investors' personality influence their portfolios
Bucciol, Alessandro en Luca Zarri
DP 01/2015-006

Pension and consumption decisions: Evidence from the lab
Heijden, Eline van der, Emre Koc, Jenny Ligthart en Lex Meijdam
DP 02/2015-007

Life insurance demand: Evidence from Italian households; A micro-economic view and gender issue
Luciano, Elisa, François Outreville en Mariacristina Rossi
DP 05/2015-010

Financial education, literacy and investment attitudes
Brugiavini, Agar, Danilo Cavapozzi, Mario Padula en Yuri Pettinicchi
DP 06/2015-014

The role of wealth in the start-up decision of new self-employed: Evidence from a pension policy reform
Li, Yue, Mauro Mastrogiacomo, Stefan Hochguertel en Hans Bloemen
DP 08/2015-026
Project: Second and a half pillar for the self-employed?

Does product familiarity matter for participation?
Fuchs-Schündeln, Nicola en Michael Haliassos
DP 05/2015-027

Colofon

Netspar Magazine is een uitgave van Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement. Netspar magazine wordt digitaal verspreid.
In- of uitschrijven, neem contact op met Netspar.

Redactie
Linda van de Ven
Mandy van Trier

Interviews & tekst
Frank van Alphen
Linda van de Ven

Fotografie
Robert Goddyn
Nationale Beeldbank - OOPSFOTOS

Grafisch ontwerp
B-more design

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement is een denktank en kennisnetwerk. Netspar is gewijd aan het bevorderen van een beter begrip van de economische en sociale gevolgen van pensioenen, vergrijzing en 'de oude dag' in Nederland en Europa. Met kennisontwikkeling door onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek en kennisdeling door publicaties, evenementen en onderwijs draagt Netspar actief bij aan de maatschappelijke dialoog tussen beleidsmakers, academici en de pensioen- en verzekeringspraktijk.

Netspar Partners

Tilburg University

Maastricht University

Universiteit Utrecht

university of groningen

Universiteit van Amsterdam

Erasmus Universiteit Rotterdam

VU University Amsterdam

University of Twente.

Radboud Universiteit Nijmegen

Universiteit Leiden

AEGON

achmea

nationale nederlanden

ROBECO
The Investment Engineers

a.s.r. de nederlandse verzekerings maatschappij voor alle verzekeringen

cardano

ORTEC FINANCE

PGGM

apg
All Pensions Group

SVB Sociale Verzekeringsbank voor het leven

De Nederlandsche Bank

AFM

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Economische Zaken
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport